

پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

دکتر علیرضا خواجه احمد عطاری^۱

دکتر مسعود آذربایجانی^۲

دکتر حمیدرضا شعیری^۳

* زینب حکمت^۴

چکیده

خیالی‌نگاری اصطلاحی است برای توصیف نوعی نقاشی روایی رنگ و روغن با مضامین مذهبی، حماسی، رزمی، بزمی و عامیانه که در دوره قاجار بر اساس هنر مردمی و دینی و با اثرپذیری از سنت نقاشی مرسوم آن زمان، رواج پیدا کرد. برخی از محققین بر این باورند که این نوع نقاشی، همراه با حفظ تمامی ارزش‌های هنر سنتی و مذهبی ایران و به ضرورت نیاز و خواست مردم شکل گرفته است. این نقاشی‌ها سرشار از پیشینه موضوعی، مضمونی و ساختار بصری هستند که طی سالیان متمادی با وجود انجام پژوهش‌های ارزشمند همچنان دارای جنبه‌های کشف نشده بسیاری هستند. پژوهش پیش‌رو به دنبال این باور، در پی پاسخ به چیستی مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره قاجار و چگونگی شکل‌گیری آنها (به صورت یکباره در دوره قاجار و یا تدریجی و نشأت گرفته از هنر تصویری دوره‌های مختلف ایران) و این‌که چه پیشینه‌ای در تصویر نگاری هنر ایران دارند؟ در این راستا پژوهش پیش‌رو بر آن است تا با دستیابی به شاخصه‌های مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره قاجار و هنر تصویری ایران، به وجوه اشتراک آنها با خیالی‌نگاری‌ها در مضامین، موضوعات و ساختار بصری از دوره ایران باستان تا دوره قاجار و خیالی‌نگاری‌ها، به منظور راهیابی و دستیابی به پیشینه خیالی‌نگاری‌های دوره قاجار مورد مطالعه قرار دهد. هدف از این پژوهش دستیابی به پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار جهت انجام مطالعات

alirezaattari@yahoo.com - استادیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان^۱

mazarbayejani110@yahoo.com - دانشیار، گروه روانشناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم^۲

shairi@gmail.com - استاد تمام، دانشکده علوم انسانی، گروه زبان فرانسه، دانشگاه تربیت مدرس تهران^۳

Zeinab.hekmat@yahoo.com - دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه هنر اصفهان^۴

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری زینب حکمت با عنوان: تبیین مبانی انسان‌شناسی در خیالی‌نگاری‌های مذهبی دوره قاجار بر اساس دیدگاه علامه (با رویکرد نشانه- معناشناختی دیداری) است محمدحسین طباطبایی

علمی با رویکردهای مختلف است. روش تحقیق از نظر هدف جزء پژوهش‌های بنیادی و نظری و از نظر ماهیت و روش، توصیفی تطبیقی است و در گردآوری مطالب از شیوه‌ی کتابخانه‌ای استفاده شده است و آثار خیالی‌نگاری با شیوه تجزیه و تحلیل کیفی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. براساس این پژوهش می‌توان گفت: نقاشی قهوه‌خانه‌ای یا خیالی‌نگاری، شیوه‌ای خاص از هنر نقاشی و یکی از هنرهای مردمی و با سابقه در جامعه‌ی ایرانی است که از دل سنت‌های ایرانی سر برآورده و وجوه اشتراک بسیاری در مضامین، موضوعات و ساختار بصری با هنر دوره‌های مختلف ایران از عیلام تا صفویه داشته و بسیار قدیمی‌تر از آن چیزی است که امروزه با عنوان نقاشی قهوه‌خانه‌ای شناخته می‌شود، و از نظر خصوصیات فیگوراتیو، مضامین و موضوعات عامیانه و مصالح به کار گرفته شده، خاص دوره‌ی قاجار بوده است.

اهداف پژوهش

- راهیابی و دستیابی به شاخصه‌های مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار و هنر تصویری ایران، و دستیابی به وجوه اشتراک آن‌ها.
- راهیابی و دستیابی به پیشینه خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر تصویری ایران.

سوالات پژوهش

- شاخصه‌های مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار و هنر تصویری ایران (از دوران باستان تا دوره قاجار) کدام‌اند و وجوه اشتراکشان چیست؟
- پیشینه شاخصه‌های خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر تصویری ایران کدام است؟

واژگان کلیدی

نقاشی ایرانی، هنر قاجار، خیالی‌نگاری (نقاشی قهوه‌خانه‌ای)، مضامین، موضوعات، ساختار بصری.

مقدمه

هنر تصویری ایران طی دوره‌های تاریخی تحولات چشمگیری یافته است. این هنر که از هم آمیزی هنر ایران با تمدن‌های آسیای میانه و چین از یک سو و تمدن غربی بیزانس از سوی دیگر شکل گرفت، در نوع خود نسبت به تمامی این تمدن‌ها متفاوت بود. از سوی دیگر نقاشی ایران با استفاده از مضامین حماسی، تغزلی، عرفانی و اخلاقی در قالب روایت‌های داستانی نمود یافته است.

در این میان خیالی‌نگاری از جمله هنرهای تصویری است که در دوره قاجار بدست هنرمندانی مکتب ندیده شکل گرفت و محملی شد برای جمع شدن مردم در قهوه‌خانه‌ها، محل‌های عزاداری، دکان‌ها، زورخانه‌ها و حمام‌ها. مضامین کار

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

شده در این پرده‌ها "آمال و علایق ملی، اعتقادات مذهبی و روح فرهنگ خاص لایه‌های میانی جامعه شهری را باز می‌تابید" (پاکباز، ۱۳۷۹: ۲۰۱).

مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری در دوره قاجار ریشه در گذشته تاریخی این مرز و بوم دارد. وقایعی چون داستانهای شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی، وقایع کربلا، قصص قرآن و ... بر این اساس می‌توان این سؤال را مطرح کرد که چه نسبتی میان خیالی‌نگاری‌ها و هنر تصویری گذشته ایران وجود دارد؟

از آنجا که تحقیقات اندکی در خصوص ریشه‌های شکل‌گیری این نوع نقاشی و همچنین مضامین و موضوعات و ساختار بصری آن صورت گرفته، به نظر می‌رسد تحقیق در این مورد ضروری باشد. شاید در ابتدا که به تصاویر نگریسته شود در پس مضامین مذهبی و حماسی تأثیرات نقاشی غرب مشاهده شود اما علی‌رغم برخی تأثیرات ویژگی‌های خیالی‌نگاری و نوع بینش حاکم بر آن ریشه‌های این گونه نقاشی را به گذشته تاریخی ایران باز می‌گرداند و این امر که تا چه اندازه این ریشه‌ها به هویت فرهنگی این مرز و بوم ارتباط دارد از ضرورت‌های مطالعه در این زمینه است. در این راستا با بهره‌گیری از پژوهش‌های انجام شده در خصوص خیالی‌نگاری‌ها و بررسی آثار خیالی‌نگاری و دستیابی به چارچوب‌های آن، و سپس با مروری بر منابع مکتوب در خصوص قسمی از آثار تصویری هنر ایران از جمله: نقش برجسته‌ها، نقاشی‌های دیواری، کتاب‌آرایی، نقوش اشیائی مانند سفالینه‌ها و ظروف فلزی، نقوش کاشیکاری‌ها و ... از قبل از اسلام تا دوره قاجار، بر این است تا به وجوه اشتراک بین خیالی‌نگاری‌ها و آثار ذکر شده دست یابد. از این‌رو در ابتدا به معرفی اجمالی از خیالی‌نگاری‌ها و سپس با مروری بر سیر موضوعی، مضمونی و ساختاری نقوش در قسمی از هنر ایرانی، در جداول تطبیقی که با مطالعه منابع مکتوب هنر ایران شکل گرفته‌اند به بررسی تطبیقی پارامترهای ذکر شده میان خیالی‌نگاری‌ها و نقوش ایرانی پرداخته است، تا با تحلیل آنها به نتیجه‌ی مورد نظر دست یازد.

از آنجا که هر تحقیق علمی بر پایه‌های پژوهشی و مطالعات پیش از خود استوار است، نگارندگان در جمع‌آوری و مطالعه مرتبط‌ترین دستاوردهای پژوهشگران قبلی تلاش بسیار داشته‌اند، که این تحقیقات در سه حوزه کتب، مقالات و پایان‌نامه‌ها عبارتند از، **کتاب:** میرمصطفی، (۱۳۸۷)، نقاشی در قهوه‌خانه/خلیلی، (۱۳۸۷)، نقاشی در قهوه‌خانه/اردلان، (۱۳۸۶)، مرشدان پرده‌خوان/اسماعیل‌زاده، (۱۳۸۵)، حسن اسماعیل‌زاده نقاش مکتب قهوه‌خانه‌ای/سیف، (۱۳۶۹)، نقاشی قهوه‌خانه/که دستاوردهای این کتب شامل معرفی برخی از نقاشان به نام در این حوزه، نمایش نمونه آثار خیالی‌نگاری، معرفی نقالان پرده‌ها و معرفی اجمالی قسمی از مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌ها است. **مقالات:** چلیپا، گودرزی و شیرازی، (۱۳۹۰)، تأملاتی درباره موضوعات ملی و مذهبی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای، به معرفی اجمالی موضوعات این آثار پرداخته است. / اسماعیل‌زاده، (۱۳۸۸)، مطالعه تطبیقی نقاشی‌های عاشورایی حسن اسماعیل‌زاده با متن مقتل روضه‌الشهدا، به مطالعه تطبیقی بین موضوعات نقاشی‌های حسن اسماعیل‌زاده و متن روضه‌الشهدا پرداخته شده است. / چاواری، (۱۳۸۸)، مقایسه ساختاری پرده «روز محشر» اثر محمد مدبر و فرسک «داوری

واپسین»، این مطالعه بر مبنای مقایسه تطبیقی ساختاری بین دو اثر شکل گرفته است. / شایسته‌فر و خمسه، (۱۳۸۸)، بررسی تطبیقی موضوعی و تکنیکی نقاشی درباری و قهوه‌خانه‌ای قاجار، به مقایسه تطبیقی موضوعات و تکنیک‌های نقاشی درباری و قهوه‌خانه‌ای دوره قاجار پرداخته است. / مدرسی، (۱۳۸۷)، نقاشی قهوه‌خانه، بررسی یک پارادوکس (خوانش موازی نقاشی قهوه‌خانه و کتاب «پاتوق و مدرنیته ایرانی») / خاوری، (۱۳۸۷)، نقاشی قهوه‌خانه‌ای، به بررسی اجمالی و ساختاری خیالی‌نگاری‌ها پرداخته شده است. / خیری، (۱۳۸۷)، بررسی نوشتار در نقاشی قهوه‌خانه خوانشی بر نقاشی قهوه‌خانه، به بررسی و معرفی نشانه‌های بیانی در این نقاشی‌ها پرداخته شده است. / سیف، (۱۳۸۷)، نگاهی دیگر گونه به نهضت نقاشی قهوه‌خانه و یاد یاران، به معرفی اجمالی این نوع نقاشی و نقاشان آن پرداخته است. / خان‌سالار، (۱۳۸۶)، تصویرنگاری در هنر عامیانه (خیالی‌نگاری) / شایسته‌فر، (۱۳۸۶)، حضور واقعه عاشورا در نقاشی دوره‌ی قاجار / حسینی، (۱۳۸۲)، مفهوم فضا در نقاشی عامیانه مذهبی. **پایان نامه‌ها:** بازلو، (۱۳۹۳)، نشانه‌شناسی نقاشی ایرانی - مورد پژوهشی فضا و روایت در نقاشی قهوه‌خانه‌ای و جنبش سقاخانه‌ای، به تحقیق نشانه‌شناسیک نقاشی ایرانی و بررسی عناصر مورد استفاده در نقاشی قهوه‌خانه‌ای و سقاخانه‌ای و توجه به خوانش این آثار است. همچنین در دیدگاه نشانه‌شناسی خویش توجه به دو مقوله فضا و روایت داشته است. / کاریجی مقدم، (۱۳۹۱)، جستارهایی بر نمادشناسی نقاشی قهوه‌خانه‌ای، در این پژوهش سعی بر این بوده که با بازخوانی مکتب نقاشی قهوه‌خانه، از دریچه نمادشناسی به بررسی المانها و عناصر گاه پنهان در این نقاشی‌ها پرداخته شود. / کاشانی، (۱۳۹۱)، بررسی نشانه‌شناسانه نقاشی قهوه‌خانه با تأکید بر تأثیرات نگارگری ایرانی و نقاشی اروپایی - پروژه عملی دستاورد آشفته دلان، در این رساله ابتدا ارتباط و تأثیر نگارگری ایرانی و نقاشی اروپایی بر مکتب قهوه‌خانه مورد بررسی قرار گرفته و در مرحله بعد به تحلیل کلی آثار و نشانه‌های مکتب قهوه‌خانه به منظور یافتن معانی آشکار و پنهان آن پرداخته است. / راموزی، (۱۳۹۱)، تحلیل نمادهای اسطوره‌ای در نقاشی قهوه‌خانه‌ای، به تحلیل جایگاه نمادهای اسطوره‌ای در نقاشی قهوه‌خانه‌ای با موضوعات حماسی می‌پردازد و سعی دارد نمادهای مورد اشاره را مبتنی بر متن روایی و تصویری مورد تحلیل قرار دهد و آنها را از منظر نقد اسطوره‌شناختی بررسی کند. / جمشیدی، (۱۳۹۱) بررسی شخصیت‌سازی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای / غفوریان، (۱۳۹۰)، نشانه‌شناسی ترامتنی و گفتمانی نقاشی قهوه‌خانه‌ای با تأکید بر تصویر زن، این پژوهش به بررسی آثار نقاشی قهوه‌خانه‌ای در قالب گونه‌های مختلف آثار هنری با حضور زن می‌پردازد. / ولی‌پور، (۱۳۹۰)، بررسی رابطه ساختار تصویری نقاشی خیالی‌نگاری با داستان‌های تصویری دنباله‌دار (کمیک استریپ)، در این پژوهش به شباهت‌های ساختاری در بیانگری تصویری این شیوه هنری با شاخه هنر - صنعت داستان‌های تصویری دنباله‌دار به عنوان شاخه‌ای جدید و نو پا در جهان معاصر پرداخته شده است. / چلیپا، (۱۳۹۰)، بررسی تأثیر هنر و ادبیات ملی و مذهبی بر نقاشی خیالی‌نگاری (قهوه‌خانه‌ای)، این رساله با هدف شناسایی مصادیق تأثیر هنر و ادبیات ملی و مذهبی بر نقاشی خیالی‌نگاری شکل گرفته است و در آن به ادبیات ملی و مذهبی و موضوعات و روایات خیالی‌نگاری‌ها پرداخته شده است. / چاواری، (۱۳۸۹)، مقایسه تطبیقی و بررسی و تحلیل آثار نقاشی قهوه‌خانه‌ای (خیالی‌سازی) و کاشی نگاره‌های تکیه معاون‌الملک شیراز، در

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

این تحقیق به بررسی نقوش دو نمونه اثر و تطبیق آنها از منظر فیگوراتیو و موضوعی پرداخته است. / هنردوست، (۱۳۸۹)، مقایسه تطبیقی نگاره شاهنامه داوری و نقاشی قهوه خانه‌ای، در این تحقیق به بررسی و مقایسه تصاویر شاهنامه داوری و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای به صورت فرمیک پرداخته است. / بشیری، (۱۳۸۸)، برخورد حماسی در آثار نقاشان مکتب قهوه‌خانه‌ای (خیالی‌نگاری) از دوره قاجار تا عصر امروز، در این پژوهش با ارائه نمونه‌هایی از نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای حماسی به بررسی این آثار از جهت آشنایی با قهرمانان آنها و ویژگی‌های تصویری این نوع نقاشی‌ها و نوع موضوعات مطرح شده در آن می‌پردازد. / حکمت، (۱۳۸۵)، بررسی خیالی‌نگاری در پارچه‌های قلمکار، که به بررسی فن‌شناسی و تاریخچه مختصری از این گونه از نقاشی‌ها پرداخته است. نتایج حاصل از بررسی این پژوهش‌ها بدین شرح است که: تاکنون بیشتر تحقیقات انجام گرفته در حوزه‌ی خیالی‌نگاری دوره قاجار عموماً بر محور سبک‌شناسی، ساختار فیگوراتیو (فرم و رنگ) و بیان تاریخچه مختصر و گذرا، معرفی هنرمندان و مطالعات نشانه‌شناسیک شکل گرفته است و مطالعه اثر یا دوره خاص از هنر ایران و تطبیق آن با خیالی‌نگاری‌ها پرداخته شده و شاید بتوان گفت تحقیق مستقلی در خصوص پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری این نقاشی‌ها در هنر تصویری ایران و تطبیق آن‌ها با یکدیگر که مد نظر پژوهش پیش‌رو و وجه تمایز آن با پژوهش‌های پیشین است، مشاهده نشد.

پژوهش حاضر از نظر هدف، جزء پژوهش‌های بنیادی نظری و از نظر ماهیت و روش، جزء پژوهش‌های توصیفی-تطبیقی (بر اساس مقایسه‌ی مضامین، موضوعات و ساختار خیالی‌نگاری‌ها با سایر آثار منقوش ایرانی) است، در شیوه‌ی گردآوری مطالب از شیوه‌ی کتابخانه‌ای (این مطالب از کتب و مقالات تألیف، تدوین و ترجمه شده استخراج و در قالب جداولی تنظیم شده‌اند، که این منابع در فهرست منابع مؤخذ معرفی شده‌اند) و مشاهده استفاده شده است. آثار مورد مطالعه در این پژوهش به دو دسته الف: خیالی‌نگاری‌ها و ب) نمونه آثار منقوش ایرانی، از جمله نقش برجسته‌ها، نقاشی‌های دیواری، دست ساخته‌های منقوش مانند سفالینه‌ها، کتاب‌آرایی، نقوش کاشیکاری‌ها و ... از دوره قبل از اسلام تا دوره قاجار تقسیم می‌شوند (در جداول نقوش نمونه‌هایی از این تصاویر معرفی شده‌اند که اطلاعات ذکر شده در این بخش براساس موارد مندرج در منابع مکتوب ذکر شده و مورد استناد قرار گرفته‌اند)، که این آثار توسط محققین با شیوه تجزیه و تحلیل کیفی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

وجه تسمیه خیالی‌نگاری

نام دیگر خیالی‌نگاری، نقاشی قهوه‌خانه ایست. نام نقاشی قهوه‌خانه‌ای را کریم امامی و خیالی‌نگاری را هادی سیف برگزیده‌اند. از آنجایی که این نوع نقاشی در دوره قاجار عمدتاً در قهوه‌خانه‌ها سفارش داده می‌شده، در همان مکان تصویر می‌شده و در عین حال به نمایش در می‌آمده و در نهایت نقاشان با گروه‌هایشان از یک قهوه‌خانه به قهوه‌خانه‌ای دیگر کوچ می‌کردند، این آثار به نام نقاشی قهوه‌خانه‌ای خوانده شدند (چلیپا، ۱۳۸۵: ۹). پس از آن بر اساس فلسفه ملاصدرای شیرازی نام خیالی‌نگاری توسط هادی سیف برای این نوع نقاشی انتخاب شد، به دلیل این که این نقاشی‌ها،

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

تصویر شده بر اساس خیال نقاش است و بر اساس شنیده‌هایش نقاشی را ترسیم کرده، نام خیالی‌نگاری بر این نقاشی‌ها گذارده شده است (میرمصطفی، ۱۳۸۷: ۲۳). که نگارندگان عنوان خیالی‌نگاری را در این پژوهش برگزیده‌اند.

مروری بر مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره قاجار

خیالی‌نگاری اصطلاحی است برای توصیف نوعی نقاشی روایی رنگ روغنی با مضمون‌های مذهبی، حماسی، رزمی، بزمی و عامیانه که در دوره جنبش مشروطه براساس سنت‌های هنر مردمی و دینی و با اثر پذیری از نقاشی طبیعت‌گرایانه مرسوم آن زمان، به دست هنرمندان غیر آکادمیک رواج پیدا کرد. این‌گونه نقاشی‌های علائق ملی، اعتقادات مذهبی و فرهنگ لایه‌های میانی جامعه را باز می‌تابید (پاکباز، ۱۳۸۹: ۵۸۶). برخی از محققین منشاء این نقاشی‌ها را از دوره آل‌بویه و برخی دیگر دوره صفویه می‌دانند. مضامین و موضوعات اصلی این نقاشی‌ها متشکل‌اند از داستان‌های شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی، وقایع کربلا، قصص قرآن و زندگی نامه پیامبران و ائمه، داستان‌ها و حکایت‌های عامیانه و اخلاقی و داستان‌های تخیلی و تحریف شده. نقاش، این موضوع‌ها را بر اساس توصیف و شرحی که از زبان نقالان، تعزیه خوانان، مداحان و روضه‌خوانان می‌شنید، همان‌گونه که در ذهن عوام نقش بسته بود و همان‌گونه که خود می‌خواست و در خیال خود آن را تصویر سازی می‌کرد به تصویر می‌کشید. این نقاشی‌ها غالباً در مکان‌های خاص و مشخص کار می‌شده و به نمایش در می‌آمده‌اند و توسط نقال و شاگردش روایت نقاشی‌ها نقل می‌شده است، این مکان‌ها عبارت‌اند از قهوه‌خانه‌ها، محل‌های عزاداری و تکیه‌ها، زورخانه‌ها، دکان‌ها، حمام‌ها و کوچه‌ها و میادین اصلی شهر. نقاشان این آثار از میان اصناف مختلف هنری بودند (کاشی ساز، گچ‌بر، نقاش ساختمان و...) که اسلوب‌ها، وسایل بیانی و بسترهای مختلفی از جمله پارچه، کاشی، گچ، شیشه و آئینه را بر حسب سلیقه و روش خاص خود به کار می‌گرفتند، که براساس علاقه‌ی خود و سنت نقاشی دوره قاجار، از طریق تجربی، فن پرده‌نگاری رنگ روغنی را نیز آموخته بودند. هدف نقاشان صراحت و سادگی بیان و اثرگذاری و ارتباط هرچه بیشتر با مخاطب و دوری از پرداختن به واقعیت عینی بوده. به دلیل همین سادگی بیان در دوره قاجار به عنوان رسانه‌ای آموزشی و آگاهی‌بخش در میان عوام مورد استفاده قرار می‌گرفته است. خیالی‌نگاری در دوره قاجار با هنرمندانی چون حسین قوللر آقاسی و محمد مدبر به اوج رسید و بر هنر معاصر نیز تأثیر گذاشت. اینان شاگردانی چون فتح الله قوللر آقاسی، حسین همدانی، حسن اسماعیل زاده (چلیپا)، عباس بلوکی فر و ... را پروردند که ایشان راه استادانشان را ادامه دادند (پاکباز، ۱۳۷۸: ۵۸۶-۵۸۷).

بر اساس پژوهش‌ها و مطالعات انجام گرفته بر روی آثار خیالی‌نگاری این هنرمندان، می‌توان گفت که این نقاشی‌ها در مضامین، موضوعات و ساختار بصری غالباً دارای خصوصیات و قراردادهای خاص خود هستند؛ که عبارت‌اند از:

جدول ۱. مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره قاجار. مأخذ: نگارندگان.

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

ساختار بصری خیالی‌نگاری‌ها

- بازنمایی یک رویداد یا واقعه در اثر.
- پابندی به روایتگری وقایع.
- خیال پردازی و تمثیل سازی نقاش و دخل و تصرف در اصل روایت نقاشی شده.
- استفاده از پرسپکتیو مقامی در نشان دادن شخصیت‌های اصلی واقعه (بزرگ‌نمایی شخصیت‌های اصلی و کوچک کشیدن شخصیت‌های فرعی).
- استفاده از نشانه‌های فر و شکوه (هاله‌ی نور و شعله‌ی آتش) به منظور نشان دادن شخصیت آسمانی پیامبران و امامان و خانواده ایشان و مشخص کردن قهرمان واقعه.
- اختصاص بهترین و بیشترین فضا در گستره ترکیب بندی به قهرمانان واقعه و وقایع خاص.
- مرکزیت و محوریت روایت اصلی.
- ترکیب بندی پیچیده و فشرده روایات فرعی در حاشیه‌های مجلس اصلی.
- پوشش تمام صفحه با پیکره‌های انسانی.
- ترکیب بندی قاب قابی (قرارگیری هر قسمت از روایت در یک کادر و ترکیب بندی کادرها در کنار یکدیگر و در قاب واحد).
- فضاسازی چند ساحتی متأثر از بینشی عرفانی.
- تعریف فضا با نشانه‌های انتزاعی از جهان واقعی و تخیلی.
- ایجاد یکپارچگی و ناپوستگی بین روایات در یک کادر.
- ناپوستگی زمانی و مکانی بین روایات در یک کادر واحد.
- تأکید بر جنبه‌های مثبت و منفی شخصیت‌ها با قراردادهای تصویری معین، به منظور شخصیت پردازی‌ها.
- جانب‌داری از نیروهای خیر در بازنمایی صحنه‌ها و نمایش ویژگی‌های ظاهری و درونی افراد در چهره‌پردازی.
- استفاده از صراحت و سادگی بیان در شخصیت پردازی‌ها به منظور تأثیر بیشتر بر مخاطب.
- استفاده از نشانه‌های زبانی به منظور معرفی شخصیت‌ها و مکان‌ها.
- دقت، زیاده‌گویی و پرکاری در ترسیم ریزه کاری‌های نقوش.
- استفاده از تکنیک‌های برجسته‌نمایی و ژرف‌نمایی.
- تک چهره پردازی.
- بی‌توجهی به قواعد طبیعت نگارانه‌ی نقاشی.
- سادگی در ترسیم انسان.
- ترسیم انسان بر اساس قواعد زیباشناسانه‌ی آرمانی دوره قاجار.
- تمام رخ‌نمایی، نمایاندن حالات و شخصیت افراد.
- تلاش در جهت زیبایی چهره تا شبیه سازی.
- استفاده به جا و به موقع از رنگ و رنگ‌گزینی محدود با تسلط رنگ‌های گرم به خصوص قرمز.

<ul style="list-style-type: none"> - پوشیده بوده چهره امامان و زنان اهل حرم و نمایان بودن چهره بقیه شخصیت‌ها اعم از یاران امام در نمونه‌هایی از آثار نمایان بودن چهره اشقیا.
<p>موضوعات و مضامین خیالی‌نگاری‌ها</p>
<ul style="list-style-type: none"> - استفاده از مضامین و موضوعات مرتبط با سوگ. - به کاربردن موضوعات حماسی و جنگ از جمله داستان‌های شاهنامه. - به کاربردن مفاهیم مذهبی و اخلاقی. - به کاربردن موضوعات و مضامین اسلامی (روایات، وقایع و داستان‌های پیامبران و امامان). - نمایش تقابل نیروهای خیر و شر (ایزدی و اهریمنی). - نمایش تصاویر پادشاهان و رجال قاجار در پرده‌ها. - استفاده از نقوش نمادین و اسطوره‌ای ایران. - رمزپردازی در القای مفاهیم. - استفاده از، کتب مقاتل، نسخ تعزیه، شایعات تاریخی، افسانه‌ها و روایات مربوط به وقایع کربلا، شاهنامه، فرهنگ عامه و اعتقادات مردم در انتخاب موضوعات نقاشی‌ها.
<p>بستر خیالی‌نگاری‌ها</p>
<ul style="list-style-type: none"> - اجرای خیالی‌نگاری‌ها بر روی بسترهای مختلف از جمله: دیوار، کاشی، پارچه، پشت شیشه.
<p>توضیحات</p>
<ul style="list-style-type: none"> - کاربرد نقاشی‌ها به عنوان رسانه ارتباط جمعی و آموزشی در خصوص موضوعات اسلامی، شیعی، اخلاقی و حماسی. - استفاده از نقاشی‌ها به عنوان ابزاری برای ترویج مذهب تشیع. - حضور نقال و مرشد در کنار پرده‌ها به منظور نقل روایت.

موارد ذکر شده کلیاتی است که با مشاهده و کنکاش در تصاویر خیالی‌نگاری‌ها، مقایسه آن‌ها با یکدیگر، مصاحبه با نقاشان و مرشدان و با تکیه بر پژوهش‌های صاحب‌نظران به دست آمده است. بر این اساس از آنجا که در مطالعات پیشین در خصوص خیالی‌نگاری‌ها عموماً به سبک‌شناسی، ساختار فیگوراتیو (فرم و رنگ)، تاریخچه مختصر و گذرا و معرفی هنرمندان پرداخته شده است و پیشینه نقوش مغفول مانده است، در مواجهه با این آثار و خصوصیاتشان این سؤال مطرح می‌شود که آیا مضامین، موضوعات و ساختار بصری در خیالی‌نگاری‌ها ریشه در گذشته‌ی نقاشی ایران دارند؟ یا این خصوصیات منحصر به این گونه نقاشی است و بر اساس سنت‌های هنری دوره قاجار شکل گرفته‌اند؟ بر این اساس پس از دسته‌بندی خصوصیات خیالی‌نگاری‌ها در جدول ۱، به بررسی موارد ذکر شده در هنر ایران پرداخته می‌شود.

مروری بر پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری نقوش در هنر ایران

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

نگارگران ایرانی متعلق به هر نسل و سیاقی پیوسته مفهوم خاص خود را از تصویر ارائه کرده‌اند و تحولات نقاشی متناسب با شرایط اجتماعی به صورت تدریجی شکل گرفته‌اند. با توجه به آثار موجود از گذشته، مشهورترین نمونه‌های هنر تصویری ایران را می‌توان بر صفحات نسخ خطی ملاحظه کرد؛ اما باید در نظر داشت آثار مصور ایرانیان از نقاشی درون غارها آغاز شده و تا نقاشی بر روی ظروف، نقش برجسته‌ها، نقاشی‌های دیواری، کاشی نگاره‌ها و ... ادامه پیدا کرده است، که در خصوص شناخت پیشینه نقاشی ایران و خیالی‌نگاری‌ها می‌بایست این موارد را در نظر گرفت و به مطالعه و بررسی آن‌ها پرداخت. در این خصوص در این پژوهش یافته‌های دوره‌های خاص نقاشی ایران از دسته‌ای از منابع مکتوب تاریخ هنر و نقاشی ایران که عبارت‌اند از: اسکارچیا، جان روبرتو (۱۳۸۴)، هنر صفوی، زنده، قاجار/ باسورث، ک.ا (۱۳۸۱)، تاریخ غزنویان/ بهار، مهرداد (۱۳۷۳)، جستاری چند در فرهنگ ایران/ پاکباز، رویین (۱۳۸۷)، نقاشی ایران (از دیرباز تا امروز)/ پوپ، آرتور ابهام (۱۳۵۵)، هنر ایران در گذشته، حال، آینده/ پوپ، آرتور ابهام (۱۳۷۷)، سیر و صور نقاشی ایران/ تجویدی، اکبر (۱۳۸۶)، نگاهی به هنر نقاشی ایران از آغاز تا سده دهم هجری/ چوسکی، جمشید کرشاسپ (۱۳۸۷)، ستیز و سازش زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه‌ی ایران نخستین سده‌های اسلامی/ خلیلی، ناصر (۱۳۸۳)، گرایش به غرب/ دیاکانوف، ام. (۱۳۷۱)، تاریخ ماد/ ذکاء، یحیی (۱۳۵۴)، نگاهی به نگارگری ایران در سده‌های دوازدهم و سیزدهم/ شمیم، علی اصغر (۱۳۷۴)، ایران در دوره سلطنت قاجار/ عنایت‌الله، رضا (۱۳۶۵)، ایران و ترکان در زمان ساسانیان/ کن‌بای، شیلا (۱۳۷۸)، نقاشی ایرانی/ کن‌بای، شیلا (۱۳۸۶)، عصر طلایی هنر ایران/ گرابار، آگ (۱۳۸۳)، مروری بر نگارگری ایران/ گری، بازل (۱۳۵۵)، نگاهی به نگارگری در ایران/ گیریشمن، رومن (۱۳۵۰)، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی/ گیرشمن، رومن (۱۳۶۴)، ایران از آغاز تا اسلام/ لوکونین، ولادمیر و آناتولی ایوانف (۱۳۹۱)، نگارگری ایران/ مارزلف، اولریش و محمدهادی محمدی (۱۳۸۴)، آلبوم شاهنامه: تصویرهای چاپ سنگی شاهنامه فردوسی/ موتگارت، آنتون (۱۳۸۷)، هنر بین‌النهرین باستان هنر کلاسیک خاور نزدیک/ موسوی، مهرزاد (۱۳۹۰)، جستاری در پیشینه هنر هخامنشی/ ولسکی، یوزف (۱۳۸۳)، شاهنشاهی اشکانی/ هیلن برند، زابرت (۱۳۸۸)، زبان تصویری شاهنامه/ و مقالات: ابراهیمی ناغانی، حسین (پاییز ۱۳۸۶)، "جلوه‌ی شکل انسان در نقاشی دوره‌ی قاجار" / شراق، عبدالمجید (مرداد ۱۳۹۲)، "تاریخچه‌ی نقاشی در ایران از هخامنشیان تا قاجار" / افهمی، رضا و پردیس بختیاری (۱۳۹۰)، "هنر ایران عصر قاجار" / افهمی، رضا و علی اکبر مهرجویی (دی ۱۳۸۹)، "نقاشی و نقاشان دوره‌ی قاجار" / ایمان پور، محمدتقی و علی یحیایی و زهرا جهان (زمستان ۱۳۹۱)، "بازتاب هنر و اندیشه‌ی ساسانیان در هنر عهد آل‌بویه: هنر معماری و فلزکاری" / آژند، یعقوب (تابستان ۱۳۸۳)، "سنت دیوارنگاری در ایران بعد از اسلام" / بلوشه، ادگار (۱۳۷۴)، "مکاتب نقاشی در ایران بعد از اسلام" / زنگی، بهنام و محمد کاظم حسنونند (۱۳۸۴)، "نقاشی و نقاشان دوره قاجار" / فهیمی‌فر، اصغر و منصور مهرنگار (بهار ۱۳۹۲)، "دیوارنگاری در دوره‌های ماقبل هخامنشی و هخامنشی" / گرابار، آگ (۱۳۸۷)، "تأملی در هنر قاجاری و اهمیت آن" / مارزلف، اولریش (پاییز و زمستان ۱۳۸۷)، "ادبیات عامیانه‌ی فارسی در دوره‌ی قاجار" / و منابع لاتین: Marzilph, Ulrich (2001), Narrative Illustration in Persian Lithographed Books; Canby, Sheila R / Blochet, Edgar (1975), Musulman Painting, 12Th- 17Th Century /

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

Bazil, Gray (2007), Persian Painting / (1993), Persian Painting استخراج و گردآوری شده و به دلیل حجم بالای اطلاعات پس از بررسی و مقایسه با خیالی نگاری‌ها و در قالب جداول ذیل ارائه گردیده است. در پی آن نیز در خصوص آگاهی مخاطب نمونه‌ای از آثار دوره‌های ذکر شده در قالب جداولی ارائه گردیده است.

جدول ۲. نمونه‌ای از نقوش آثار دوره عیلام و ماد. مأخذ: نگارندگان.

ماد (۷۰۸ ق.م)	عیلام (۲۷۰۰ ق.م)
 <p data-bbox="267 1031 708 1060">(منبع: chodoc.ir) نقش برجسته آنوبانی‌نی در سرپل زهاب.</p>	 <p data-bbox="867 1035 1312 1064">(منبع: iranian-empire) نقش برجسته شاهزاده هنی در کول فرح.</p>
 <p data-bbox="284 1287 691 1316">نقش مهر از گورستان تپه سیلک کاشان (منبع: دیاکانوف، ۱۳۷۱)</p>	 <p data-bbox="979 1304 1208 1333">(منبع: parsiandej.ir) نقش مهر.</p>

جدول ۳. مضامین، موضوعات و ساختار بصری نقوش دوره عیلام و ماد. مأخذ: نگارندگان.

دوره	عیلام (۲۷۰۰ ق.م)	ماد (۷۰۸ ق.م)
بستر آثار	سنگ نگاره و نقوش برجسته، نقاشی دیواری، لوحه‌های گلی و سفالی، مهرهای سنگی و گلی، ظروف سفالی و فلزی.	سنگ نگاره، نقاشی دیواری گور دخمه‌ها و معماری صخره‌ای، سفالینه‌ها، ظروف فلزی.
موضوعات و مضامین	مضامین دینی و اسطوره‌ای، سیاسی(امپراطوری)، موجودات اسطوره‌ای و افسانه‌ای، خدایان و الهه‌ها، مراسم آئینی، جنگ، تقابل نیروهای ایزدی با نیروهای اهریمنی، موضوعات و مضامین تخیلی.	مضامین دینی، اهورامزدا، دیوان، ایزد روشنایی، خورشید بالدار و نقوش وابسته به آن، اسطره‌ها، جنگ، خیر و شر.
خصوصیات بصری تصاویر	رمز پردازی، چکیده‌نگاری، پرسپکتیو مقامی، توصیف و روایت، بازنمایی یک رویداد، توالی روایی در یک کادر و باریکه ممتد، نشانه‌های بیانی، ترکیب صحنه‌های مختلف در یک کادر، صررت و بالا تنه تمام‌رخ و پایین تنه نیم‌رخ، بی حالتی چهره و اندام‌ها، چشمان بزرگ، هاله‌ی نور دور سر خدای خورشید.	نقوش انتزاعی از طبیعت، نقوش هندسی، پرسپکتیو مقامی، توصیف و روایت، نشانه‌های بیانی، بازپردازی، بازنمایی یک رویداد واقعی یا تخیلی، ترکیب صحنه‌های مختلف در یک کادر.
توضیحات	نشان دادن عظمت و برتری معنوی، ابزار نشان دادن قدرت سیاسی، نمایش اعتقادات دینی، رمزپردازی.	نشان دادن عظمت و برتری پادشاه، خدایان و اسطوره سازی، نشان دادن قدرت سیاسی، نمایش اعتقادات دینی، رمز پردازی.
وجه اشتراک با خیالی‌نگاری	مضامین دینی و سیاسی، نیروهای خیر و شر، جنگ، تخیل، اسطوره سازی، رمزپردازی، توصیف و روایت و بازنمایی یک واقعه، توالی روایی در یک کادر و قاب، نشانه‌های بیانی، نشان دادن عظمت و برتری دینی و سیاسی، نمایش اعتقادات دینی و رمزپردازی، هاله‌ی نور.	مضامین دینی و سیاسی، نیروهای خیر و شر، جنگ، تخیل، اسطوره سازی، رمزپردازی، توصیف و روایت و بازنمایی یک واقعه، توالی روایی در یک کادر و قاب، نشانه‌های بیانی، نشان دادن عظمت و برتری دینی و سیاسی، نمایش اعتقادات دینی و رمزپردازی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

جدول ۴. نمونه ای از نقوش آثار دوره هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان. مأخذ: نگارندگان.

ساسانیان (۲۲۴م)	اشکانیان (۲۵۰ ق.م)	هخامنشیان (۵۵۹ ق.م)
 <p>تاج گذاری اردشیر دوم، طاق بستان. (منبع: fa.wikipedia.org)</p>	 <p>(منبع: iranatlas.info) سنگ نگاره تنگ سروگ. (منبع: iranatlas.info)</p>	 <p>نقش برجسته باریابی داریوش کبیر. تخت جمشید. (منبع: bartarinha.ir)</p>
 <p>حجاری شکار گراز خسرو دوم در طاق بستان. (منبع: iranatlas.info/Sassanid)</p>	 <p>دیوار نگاره سه ایزد در کوه خواجه. (منبع: sistaniha.info)</p>	 <p>نقش برجسته داریوش کبیر و اسیران جنگی در بیستون (منبع: rasekhoon.org)</p>

جدول ۵. مضامین، موضوعات و ساختار بصری نقوش دوره هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان. مأخذ: نگارندگان.

ساسانیان (۲۲۴م)	اشکانیان (۲۵۰ ق.م)	هخامنشیان (۵۵۹ ق.م)	دوره
نقش برجسته سنگی، دیوارنگاره، کاغذ، ظروف و اشیاء سفالی و فلزی.	نقش برجسته سنگی، نقاشی دیواری، ظروف فلزی.	دیوارنگاره، حجاری سنگ، کاشی‌های لعابدار، ظروف فلزی، ظروف سفالی.	بستر آثار
مذهبی، حماسی و جنگ‌ها، تأکید بر آئین ملی و تمدنی، غلبه وجه شاهانه، بازنمایی هیئت پادشاهان در اعمال و احوال مختلف (پیروزی در جنگ و شکست)، تقابل نیروی خیر و شر، اهورامزدا، تبلیغ سیاسی و ترویج آئینی.	مضامین مذهبی و آئینی، خدایان پارسی (آفتاب و ماه)، روحانیت، سیاسی، اسطوره‌ای، جنگ، نیروهای خیر و شر.	مضامین مذهبی، سلطنتی، رزمی، مراسم و اعمال سیاسی و دینی، افسانه‌ها، آداب و سنن، خیر و شر، فره ایزدی، مفهوم شهر یاری یا شاهی، اساطیر، جنگ، اهورامزدا، وقایع سیاسی.	موضوعات و مضامین

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

<p>پر سپکتیو مقامی، ترسیم چهره های شبیه به هم و واحد، توجه به ریزه کاری ها، روایت، کاربرد انواع نقشمایه های گیاهی، جانوران نمادین.</p>	<p>ترسیم خطوط با گردش آزاد و نرم، تخیلی بودن نقوش، دورگیری نقوش با خطوط تیره، استفاده از رنگ سیاه برای مو و ریش، ریزه کاری در جزئیات، هاله ی نور، تاج درخشان، تمام رخ نمایی، خشکی و صلابت چهره ها.</p>	<p>چکیده نگاری، رمزپردازی، پرسپکتیو مقامی، استفاده از اشکال حیوانات نمادین، صراحت، تعادل، سادگی، استحکام، توصیف و روایت، بازنمایی یک رویداد، توالی روایی در یک کادر و باریکه ممتد، نشانه های بیانی، هاله ی نور، پرسپکتیو مقامی.</p>	<p>خصوصیات بصری تصاویر</p>
<p>وجود نقال در کنار آثار، انتقال تصاویر از دیوارها به نسخ خطی و اشیاء و ظروف و در پی آن کوچک شدن تصاویر.</p>	<p>تأثیر هنر یونانی، بازگشت به هنر هخامنشی.</p>	<p>بزرگداشت مقام پادشاهان و قدرت پادشاهی، مذهب توحیه گر حکمرانی، شاه نماد فرهنگی، سیاسی و هویت ایرانی، در نشان دادن شخصیت پادشاه، نشان دادن عظمت و برتری معنوی یا اجتماعی به وسیله ی عظمت صوری.</p>	<p>توضیحات</p>
<p>دیوارنگاره، مذهبی، حماسی، جنگ، تقابل نیروی خیر و شر، تبلیغ سیاسی و ترویج آئینی، پرسپکتیو مقامی، ترسیم چهره های شبیه به هم، توجه به ریزه کاری ها، روایت.</p>	<p>مضامین مذهبی، جنگ، اسطوره ای، سیاسی، نیروهای خیر و شر، تخیلی بودن نقوش، دورگیری با خطوط تیره، ریزه کاری در جزئیات، هاله ی نور، صلابت چهره ها.</p>	<p>مضامین مذهبی، سلطنتی، جنگ، خیر و شر، فره ایزدی، افسانه ها، اسطوره ها، فره ایزدی، آداب و سنن، کاربرد سیاسی، عظمت و برتری دینی، سیاسی و اجتماعی، چکیده نگاری، رمزپردازی، صراحت، سادگی، توصیف و روایت، بازنمایی یک رویداد، هاله ی نور، پرسپکتیو مقامی، نشانه های بیانی.</p>	<p>وجوه اشتراک با خیالی نگاری</p>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

جدول ۶. نمونه‌ای از نقوش آثار سغدیان، مانویان. مأخذ: نگارندگان.

مانویان (ساسانیان)	سغدیان (پنجی کنت) (هخامنشان، اشکانیان و ساسانیان)
 <p data-bbox="315 764 672 793">(منبع: fouman.com دیوارنگاره مانویان خوچو.)</p>	 <p data-bbox="919 764 1276 793">دیوارنگاره سوگ سیاوش. (منبع: تجویدی: ۱۳۸۶)</p>
 <p data-bbox="315 1041 672 1071">(منبع: fouman.com دیوارنگاره مانویان خوچو.)</p>	 <p data-bbox="850 1062 1338 1092">(منبع: bckg.pagesperso-orange.fr دیوارنگاره سوگ سیاوش.)</p>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

جدول ۷. مضامین، موضوعات و ساختار بصری نقوش سغدیان، مانویان و آل بویه. مأخذ: نگارندگان.

دوره	سغدیان (پنجی کنت) (هخامنشان، اشکانیان و ساسانیان)	مانویان (ساسانیان)	آل بویه (۳۲۰ ه.ق)
بستر آثار	نقاشی دیواری	کاغذ و دیوارنگاری.	کاغذ، اشیاء و ظروف، پارچه و دیوارنگاره.
موضوعات و مضامین	مذهبی، حماسی، تاریخی، روزمره و عامیانه (اخلاقی).	مضامین دینی، مفاهیم نمادین.	مضامین دینی، اسلامی، شیعی و ساسانی، اندیشه ها و نمادهای ایران باستان، واقعه عاشورا.
خصوصیات بصری تصاویر	توصیف، توالی روایی، قاب بندی، ترسیم نقوش اصلی در بخش میانی دیوار، در موضوعات مذهبی ترکیب بندی بسته و متقارن، موضوعات حماسی در باریکه های ممتد، مشخص کردن قهرمان با نشانه های فر و شکوه (هاله ی نور و شعله ی آتش)، بزرگی پیکره ها، استفاده از رنگ های درخشان در نقاشی های حماسی، توجه به جزئیات توصیفی و واقعگرایانه.	نقش مایه های قراردادی، ایجاد ارتباط صوری و معنایی میان تصویر و متن، مکمل بودن خوشنویسی و نقاشی.	انسان نمایی (پس از چند دوره تحریم صورتگری)، ترسیم کواکب و ستارگان در شکل انسانی، استفاده از سنن و الگوهای باستانی و ساسانی در هنر، نقوش حیوانی و شکارگاه.
توضیحات	وجود گوسان و چامه گویان (نقال)، کاربرد تبلیغی و ابزار آموزشی در خصوص مسائل اخلاقی.	وسیله ای برای تبلیغ دین.	شمایل خوانی.
وجوه اشتراک با خیالی نگاری	نقاشی دیواری، مضامین مذهبی، حماسی، تاریخی، روزمره و عامیانه (اخلاقی)، توصیف، توالی روایی، قاب بندی، ترسیم نقوش اصلی در بخش میانی، ترکیب بندی بسته و متقارن، موضوعات باریکه های ممتد، مشخص کردن قهرمان با نشانه های فر و شکوه (هاله ی نور و شعله ی آتش)، بزرگی پیکره ها، توجه به جزئیات توصیفی و واقعگرایانه.	دیوارنگاری، وسیله ای برای تبلیغ دین، موضوعات و مضامین دینی، مفاهیم نمادین، نقش مایه های قراردادی.	نقاشی بر روی پارچه، مذهبی با مضامین اسلامی، شیعی، واقعه عاشورا.

جدول ۸. نمونه‌های از نقوش آثار دوره غزنویان، سلجوقیان و ایلخانیان. مأخذ: نگارندگان.

ایلخانیان (۶۵۱ ه.ق)	سلجوقیان (۴۲۹ ه.ق)	غزنویان (۳۵۱ ه.ق)
 <p data-bbox="250 787 574 819">زاری بر نعل اسکندر (منبع: تجویدی: ۱۳۸۶)</p>	 <p data-bbox="745 779 976 842">تصویری از کتاب طب جالینوسی (منبع: تجویدی: ۱۳۸۶)</p>	 <p data-bbox="1094 779 1373 842">بشقاب سفالی، نقاشی حمله به یک دژ. (منبع: گرابار: ۱۳۸۳)</p>
 <p data-bbox="172 1169 662 1201">فرود آمدن فرستادگان الهی بر حضرت ابراهیم. (منبع: گرابار: ۱۳۸۳)</p>	 <p data-bbox="724 1182 1000 1245">جام فریر، روایت داستان بیزن و منیزه. (منبع: گرابار: ۱۳۸۳)</p>	 <p data-bbox="1068 1182 1396 1245">صفحه‌ای از معراج‌نامه پیامبر. در حال توصیف بیت المقدس. (منبع: گرابار: ۱۳۸۳)</p>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۹. مضامین، موضوعات و ساختار بصری نقوش دوره غزنویان، سلجوقیان و ایلخانیان. مأخذ: نگارندگان.

دوره	غزنویان (۳۵۱ ه.ق)	سلجوقیان (۴۲۹ ه.ق)	ایلخانیان (۶۵۱ ه.ق)
بستر آثار	در و دیوار، اشیاء، سفالینه‌ها، کاغذ.	دیوارنگاره، کاغذ، سفالینه (مینایی)، ظروف فلزی.	کاغذ، کاشیکاری، گچبری، سفالینه‌ها.
موضوعات و مضامین	مضامین دینی، تاریخی، حماسی (حماسه فردوسی)، شمایل پیامبر در معراج نامه، بهشت و جهنم، ترسیم موضوعات واقعی، داستان پیامبران در جامع التواریخ.	مضامین مذهبی (داستان‌های پیامبران)، حماسی (شاهنامه فردوسی)، نبرد و جنگ تن به تن، جنگ سپاهیان، داستان‌های ادبیات فارسی (شکار بهرام گور، داستان بیژن و منیژه، قهرمان گیری فریدون و...)، نقاشی یادبودی، اسطوره.	مضامین مذهبی، تاریخی، تاریخ جهان و پیامبران و اسلام (معراج پیامبر (ص))، حماسی و ملی (شاهنامه)، خیر و شر، سوگ، صحنه‌های رزم و نبرد.
خصوصیات بصری تصاویر	روایت و بازنمایی یک رویداد، شمایل‌های مذهبی، چهره‌نگاری، نشانه بیانی، حجیم بودن تصاویر بزرگ، چارچوب‌های ساختمانی پیچیده و منظره‌دار، ایجاد فضای سه بعدی، رنگ‌های درخشان، استفاده به‌جا از رنگ.	روایت، بازنمایی یک رویداد، سیر تصویری و موضوعی، پرسپکتیو مقامی، بزرگ‌نمایی شخصیت‌های اصلی، نشانه‌های بیانی، هاله‌ی دور سر، بازوبند زرین، ترکیب‌صحنه‌های مختلف در یک کادر واحد، عدم تطابق تصویر با متن نوشتاری، ایجاد صحنه‌ی مستقل از کتاب، رنگ‌گذاری تخته‌ای بر روی دیوار، قلم‌گیری نقوش، پیکره‌های بزرگ و تنومند جنگجویان، چهره‌ها شبیه آسیای مرکزی و چین.	توصیف و روایت، ظرافت و تناسبات واقعی‌تر پیکره‌های انسانی، تحرک بیشتر در اندام انسان و حیوان، قلم‌گیری‌های درشت‌تر با نازکی خطوط حادث‌تر و اغراق‌آمیزتر، فرشتگان، شمایل پیامبر با صورت پوشیده، کاهش از کیفیت تزئینی تصاویر، الهام‌گیری نقاشی کتب از سنت دیوارنگاری، تأثیر پذیری از هنر چینی و مغولی.
توضیحات	رواج شمایل‌نامه نویسی و شمایل‌خوانی و نقالی، تأثیر پذیری از نقاشی مسیحی.	الهام‌گیری از نمایش و روایت‌های شفاهی.	تأسیس ربع رشیدی و تأثیر بسزای آن در رشد هنر، نمایش روابط عاطفی بین شخصیت‌های روایات، سیر به سوی یک جهان خیالی.
وجوه اشتراک با خیالی‌نگاری	نقاشی بر روی دیوار، مضامین دینی، تاریخی، حماسی، شمایل پیامبر در معراج نامه، بهشت و جهنم، ترسیم موضوعات واقعی، داستان پیامبران، روایت و بازنمایی یک رویداد، استفاده از نشانه بیانی، حجیم بودن تصاویر بزرگ، استفاده به‌جا از رنگ.	دیوارنگاره‌ها، مضامین مذهبی و حماسی، نبرد و جنگ تن به تن، جنگ سپاهیان، داستان‌های ادبیات فارسی (شکار بهرام گور، داستان بیژن و منیژه، قهرمان‌گیری فریدون و...)، اسطوره، روایت، بازنمایی یک رویداد، سیر تصویری و موضوعی، پرسپکتیو مقامی، بزرگ‌نمایی شخصیت‌های اصلی، نشانه‌های بیانی، هاله‌ی دور سر، بازوبند زرین، ترکیب‌صحنه‌های مختلف در یک کادر واحد، قلم‌گیری نقوش، پیکره‌های بزرگ و تنومند جنگجویان.	کاشیکاری، مضامین مذهبی، تاریخی، تاریخ جهان و پیامبران و اسلام (معراج پیامبر (ص))، حماسی و ملی (شاهنامه)، خیر و شر، سوگ، صحنه‌های رزم و نبرد، نمایش روابط عاطفی بین شخصیت‌های روایات، سیر به سوی یک جهان خیالی.

جدول ۱۰. نمونه‌ای از نقوش آثار دوره جلیریان، تیموریان و صفویه. مأخذ: نگارندگان.

صفویه (۹۰۵ ه.ق)	تیموریان (۷۷۱ ه.ق)	جلیریان (۷۴۰ ه.ق)
 <p>دیوارنگاره نبرد مرو، کاخ چهلستون اصفهان. (منبع: kojaro.com)</p>	 <p>دو صفحه از یک جنگ، بهشتیان و دوزخیان. (منبع: پاکباز: ۱۳۸۷)</p>	 <p>نگاره همای و همایون. دیوان خواجوی کرمانی. (منبع: تجویدی: ۱۳۸۶)</p>
 <p>صفحه‌ای از معراج پیامبر. خمسه نظامی. (منبع: vista.ir)</p>	 <p>نبرد کیخسرو و افراسیاب. شاهنامه بایسنقری. (منبع: wisgoon.com)</p>	 <p>نگاره همای و همایون دیوان خواجوی کرمانی. (منبع: گری: ۱۳۵۵)</p>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۱۱. مضامین، موضوعات و ساختار بصری نقوش دوره تیموریان و جلایریان. مأخذ: نگارندگان.

دوره	تیموریان (۷۷۱ ه.ق)	جلایریان (۷۴۰ ه.ق)
بستر آثار	کاغذ، نقاشی دیواری، متون مستقل از کتاب، اشیاء و ظروف مختلف.	کاغذ
موضوعات و مضامین	مضامین مذهبی و شیعی، حماسی، شاهنامه، نبرد، موضوعات: معراج پیامبر، لقاء الی الله، بهشت و دوزخ و کلیه عذاب های آن، تصویر چهارده معصوم و شیعیان در بهشت و دشمنان ایشان در جهنم، مرگ و سوگ، ثبت وقایع تاریخی بر اساس گزارش معاصران و آمیخته با خیال پردازی.	مذهبی، حماسی (شاهنامه)، ادبی (داستان‌ها)، موضوعات عاشقانه، عارفانه و تغزلی، گرفت‌وگیر
خصوصیات بصری تصاویر	ارتباط دو طرفه بین متن و نقاشی، نشانه های بیانی، نگاره‌های خیالی و مستقل از کتاب، جهان واقع گرا، برتری پیکر انسان بر طبیعت، بی حالتی و یکنواختی در پیکره ها، اهمیت به تصویر حیوانات، رنگ آمیزی موزون و کاهش تضاد رنگ ها، به کار گرفتن حداقل عوامل و ریزه کاری.	تصویر انسان تابع منظره و طبیعت، ترسیم پیکره‌ها در پلان عقب، اهمیت ریزه کاری و نمایش طبیعت (درخت، کوه، آسمان و...)، تصویر سازی از جهان خیالی، هماهنگی میان پیکره و منظره، تفکیک سازی فضا، بکارگیری طیف وسیع رنگی، نشانه‌های بیانی، ایجاد تصاویری جدای از کتاب.
توضیحات	تأثیر سنت های مرسوم آسیای میانه.	علاقه به نمایش طبیعت شاعرانه، عشق وافر هنرمند به عالم خلقت، عنایت باری تعالی و ظهور لطیف او در مخلوق.
وجوه اشتراک با خیالی‌نگاری	مضامین مذهبی و شیعی، حماسی، شاهنامه، نبرد، موضوعات: معراج پیامبر، لقاء الی الله، بهشت و دوزخ و کلیه عذاب های آن، تصویر چهارده معصوم و شیعیان در بهشت و دشمنان ایشان در جهنم، مرگ و سوگ، ثبت وقایع تاریخی بر اساس گزارش معاصران و آمیخته با خیال پردازی، نشانه های بیانی، به کار گرفتن حداقل عوامل و ریزه کاری.	مذهبی، حماسی (شاهنامه)، ادبی (داستان‌ها)، نشانه‌های بیانی، ایجاد تصاویری جدای از کتاب.

جدول ۱۲. مضامین، موضوعات و ساختار بصری نقوش دوره صفویه و زندیه. مأخذ: نگارندگان.

دوره	صفویه (۹۰۵ ه.ق)	زندیه (۱۱۶۳ ه.ق)
بستر آثار	کاغذ، بوم پارچه ای، کاشیکاری، بوم پارچه ای، نقاشی دیواری، نقش برجسته سنگی، اشیاء مختلف.	کاغذ، کاشیکاری، نقاشی دیواری، اشیاء مختلف.
موضوعات و مضامین	مذهبی (شیعی)، داستان های پیامبران، حماسی، جنگ، شاهنامه، غنایی، عامیانه، زندگی و امور روزمره، فالنامه ها، معراج حضرت محمد، موضوع های مذهبی عامیانه، وقایع عاشورا.	مذهبی (شیعی)، حماسی (شاهنامه)، ادبی داستان ها و افسانه های ایرانی، عامیانه، رزمی.
خصوصیات بصری تصاویر	ابعاد بزرگ نقاشی ها، ایجاد فضای دوبعدی، یکپارچگی و ناپیوستگی، ناپیوستگی زمانی و مکانی، ایجاد حجم، عمق، نور و سایه، پوشش تمام صفحه با پیکره های انسانی، توجه به تزئینات معماری و جزئیات، رویکرد واقعگرایانه به جهان بدون استفاده از طبیعت نگاری، تعریف فضا با نشانه های انتزاعی از جهان واقعی، پیچیدگی در ساختار فضای تصویر، استقلال فضا و مکان های مختلف در یک کادر، م ناپیوستگی زمانی و مکانی امور و وقایع مختلف، فضا سازی چند ساحتی متأثر از بینشی عرفانی، نقاشی های رنگ روغن با اندازه های طبیعی از مردان و زنان، پیکره های بزرگ انسانی، هاله درور سر و حلقه ی آتش.	واقعگرایی، پرسپکتیو و بعد نمایی، سایه روشن، حجم و عمق، زنان چاق با چهره های گرد و چشمان درشت، مردان با چهره گرد بدون ریش و موی تُنک، پوشش تمام صفحه با پیکره های انسانی، استقلال فضا و مکان های مختلف در یک کادر.
توضیحات	بازنمودی کامل از دنیای پیرامون، ابزاری جهت مشروعیت بخشی به قدرت سلاطین صفوی، ابزاری جهت توسعه مذهب تشیع، تأثیر پذیری از غرب، تأثیر پذیری از آثار ارامنه (مصائب حضرت مسیح، حواریون و وقایع بهشت و جهنم)، استقلال نقاشان از دربار، تأثیر از هنر هند.	تأثیر پذیری از هنر غرب.
وجوه اشتراک با خیالی نگاری	دیوارنگاره های کاخ ها، مذهبی (شیعی)، داستان های پیامبران، حماسی، جنگ، شاهنامه، غنایی، عامیانه، زندگی و امور روزمره، معراج حضرت محمد، موضوع های مذهبی عامیانه، وقایع عاشورا، ابعاد بزرگ نقاشی ها، ایجاد فضای دوبعدی، یکپارچگی و ناپیوستگی، ناپیوستگی زمانی و مکانی، پوشش تمام صفحه با پیکره های انسانی، تعریف فضا با نشانه های انتزاعی از جهان واقعی، پیچیدگی در ساختار فضای تصویر، استقلال فضا و مکان های مختلف در یک کادر، م ناپیوستگی زمانی و مکانی امور و وقایع مختلف، فضا سازی چند ساحتی متأثر از بینشی عرفانی، نقاشی های رنگ روغن با اندازه های طبیعی از مردان و زنان، پیکره های بزرگ انسانی، هاله درور سر و حلقه ی آتش.	تابلو، کاشیکاری، دیوارنگاره، مضامین مذهبی (شیعی)، حماسی (شاهنامه)، ادبی، داستان ها و افسانه های ایرانی، عامیانه، رزمی، واقعگرایانه، سایه روشن، پوشش تمام صفحه با پیکره های انسانی، استقلال فضا و مکان های مختلف در یک کادر.

جدول ۱۳. نمونه ای از آثار دوره زندیه و قاجاریه. مأخذ: نگارندگان.

قاجاریه (۱۲۰۰ ه.ق)	زندیه (۱۱۶۳ ه.ق)
 <p>نقاشی رنگ و روغن. عباس میرزا. (منبع: mashaheeramol.blogfa)</p> <p>کاشی نگاره. معراج پیامبر و نجات دادن حضرت امیر سلمان. تکیه معاون الملک کرمانشاه. (منبع: سیف: ۱۳۹۲)</p>	 <p>کاشی نگاره. نبرد رستم و دیو سپید. ارگ کریم خان شیراز. (منبع: سیف: ۱۳۹۲)</p>
 <p>کاشی نگاره. مصیبت کربلا. تکیه معاون الملک کرمانشاه. (منبع: سیف: ۱۳۹۲)</p> <p>رزم. چاپ سنگی. تبریز. (منبع: مارزلف: ۱۳۸۴)</p>	 <p>پرده. شاهزاده زند. (منبع: honar200.blogfa)</p>

جدول ۱۴. مضامین، موضوعات و ساختار بصری نقوش دوره قاجاریه. مأخذ: نگارندگان.

دوره	قاجاریه (۱۲۰۰ ه.ق)
بستر آثار	کاغذ، مقوا، بوم پارچه ای، کاشیکاری، نقاشی دیواری، نقش برجسته سنگی و گچی، چاپ سنگی، نقاشی زیر لاک.
موضوعات و مضامین	(خیالی نگاری، واقعه کربلا، پیامبران و امامان، بهشت و جهنم)، مذهبی، سیاسی، نمایش وجوه شاهانه، شمایل درباریان (پیکرنگاری درباری)، تکرار مضامین تاریخی دوره ساسانیان و هخامنشیان، حماسی، غنایی، ادبی، موضوعات اجتماعی، رقاصان و خنیاگران، منظره‌سازی، شمایل نگاری.
خصوصیات بصری تصاویر	واقعگرایی، ابعاد بزرگ، تک چهره پردازی، ایجاد فضای دوبعدی، بی حالتی چهره و اندام‌ها، سادگی در ترسیم انسان، ایجاد پرسپکتیو، سایه روشن و حجم پردازی، ترسیم انسان بر اساس قواعد زیباشناختی آرمانی دوره قاجار (چشمان بادامی خمار، ابروان پیوسته و کمائی، بینی باریک، دهان کوچک، موی پشت لب، گونه‌ی برجسته و آرایش زمخت)، تلفیق نقشمایه‌های تزئینی و تصویری، رنگ گزینی محدود با تسلط رنگ‌های گرم به خصوص قرمز، پرتله‌های درباری در جامگان زربفت و مروارید نشان و فرق در جواهر، افراد بیشتر به واسطه اشیاء معرفی می‌شوند، تمام رخ نمایی، نمایاندن حالات و شخصیت افراد، تلاش در جهت زیبایی چهره تا شبیه سازی.
توضیحات	رسانه‌ی آموزشی، رهایی از دربار و قدرت حاکم، (کشاکش سنت و تجدد، پرداختن به مضامین قدیمی در قالبی جدید، رواج عکاسی و چاپ سنگی، رواج ابزار غربی (رنگ و روغن، بوم و...)، ایجاد سبک پیکرنگاری درباری.
وجوه اشتراک با خیالی-نگاری	بوم پارچه ای، کاشیکاری، نقاشی دیواری، مضامین مذهبی، سیاسی، حماسی، غنایی، ادبی، موضوعات اجتماعی، شمایل نگاری، ابعاد بزرگ، رنگ‌گزینی محدود با تسلط رنگ‌های گرم به خصوص قرمز، تک چهره پردازی، ایجاد فضای دوبعدی، سادگی در ترسیم انسان، سایه روشن و حجم پردازی، ترسیم انسان بر اساس قواعد زیباشناختی آرمانی دوره قاجار (چشمان بادامی خمار، ابروان پیوسته و کمائی، بینی باریک، دهان کوچک، موی پشت لب، گونه‌ی برجسته و آرایش زمخت)، تمام رخ نمایی، نمایاندن حالات و شخصیت افراد، تلاش در جهت زیبایی چهره تا شبیه سازی.

پس از بررسی جداول می‌توان گفت وجوه مشترک و تکرار شده‌ای که در قسمی از نقوش آثار دوره‌های مختلف هنر ایران و خیالی‌نگاری‌ها وجود دارند عبارت‌اند از:

- بستر آثار: دیوارنگاره، کاشیکاری، بوم پارچه‌ای.
- مضامین: دینی، سیاسی، حماسی، نیروهای خیر و شر، سوگ، جنگ (نبرد و جنگ تن به تن، جنگ سپاهیان)، تخیلی، اسطوره‌ها، مفاهیم نمادین، مضامین اسلامی و شیعی.
- موضوعات: حماسی و ملی، شاهنامه، تاریخ جهان و پیامبران و اسلام، معراج پیامبر(ص)، داستان‌ها و افسانه‌های ایرانی، موضوعات اجتماعی، اعمال روزمره و عامیانه، موضوعات اخلاقی، واقعه عاشورا و داستان‌های وابسته به آن، لقاءالی‌الله، بهشت و جهنم کلیه عذاب‌های آن، داستان‌های ادبیات فارسی (شکار بهرام گور، داستان بیژن و منیژه، قهرمان گیری فریدون و...)، تصویر چهارده معصوم و شیعیان در بهشت و دشمنان ایشان در جهنم و ...

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

- ساختار بصری: توصیف و روایت و بازنمایی یک واقعه و رویداد، ترکیب صحنه‌های مختلف در یک کادر واحد، توالی روایی در یک کادر و قاب، سیر تصویری و موضوعی، قاب بندی وقایع، ترسیم نقوش اصلی در بخش میانی، ترکیب بندی بسته و متقارن، ترسیم موضوعات در باریکه‌های ممتد، یکپارچگی و ناپیوستگی بین روایات در یک کادر واحد، ناپیوستگی زمانی و مکانی بین روایات در یک کادر واحد، پوشش تمام صفحه با پیکره‌های انسانی، تعریف فضا با نشانه‌های انتزاعی از جهان واقعی و تخیلی، پیچیدگی در ساختار فضای تصویر، فضا سازی چند ساحتی متأثر از بینشی عرفانی، مشخص کردن قهرمان با نشانه‌های فر و شکوه (هاله‌ی نور و شعله‌ی آتش)، بزرگی پیکره‌ها، پرسپکتیو مقامی، پیکره‌های بزرگ و تنومند جنگجویان، نشانه‌های بیانی، رمزپردازی، چکیده نگاری، دورگیری با خطوط تیره، ریزه کاری در جزئیات، ترسیم چهره‌های شبیه به هم، صلابت چهره‌ها، توجه به جزئیات توصیفی و واقعگرایانه، نقش مایه‌های قراردادی، حجیم بودن تصاویر بزرگ، نمایش روابط عاطفی بین شخصیت‌های روایات، ایجاد فضای دوبعدی، نقاشی‌های رنگ روغن با اندازه‌های طبیعی از مردان و زنان، پیکره‌های بزرگ انسانی، شمایل نگاری، استفاده به جا از رنگ، رنگ‌گزینی محدود با تسلط رنگ‌های گرم به خصوص قرمز، تک چهره پردازی، واقعگرایی، پوشش تمام صفحه با پیکره‌های انسانی، سادگی در ترسیم انسان، ترسیم انسان بر اساس قواعد زیباشناسانه‌ی آرمانی دوره قاجار، تمام رخ نمایی، نمایاندن حالات و شخصیت افراد، تلاش در جهت زیبایی چهره تا شبیه سازی.

می‌توان گفت موارد ذکر شده در کنار یکدیگر به منظور نشان دادن عظمت و برتری سیاسی (قدرت پادشاهی و فره ایزدی و بزرگداشت مقام پادشاهان)، برتری دینی و اجتماعی شخصیت‌ها، تبلیغ سیاسی و ترویج آئینی و دینی، نمایش اعتقادات دینی، نشان دادن عظمت و برتری معنوی و سیر به سوی یک جهان خیالی بوده است. همچنین آثار هنری به عنوان ابزاری جهت توسعه آئین و مذهب و آموزش اصول اخلاقی و دینی مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

نتیجه‌گیری

به‌طور کلی در نقاشی و به‌طور خاص در خیالی‌نگاری‌ها، منظومه خطوط، رنگ‌ها، سطوح و... تصویر را می‌سازند، (تصویر یعنی صورت بیان و صورت محتوا). آنچه پیشینه صورت بیان و صورت محتوا در نقاشی و از جمله خیالی‌نگاری‌ها را تشکیل می‌دهد، فرهنگ عمومی و فردی جامعه‌ای است که همواره تحت تأثیر شرایط سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی خویش در کنار تعاملات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی با دیگر جوامع است. بدینسان، بر اساس مطالعات انجام گرفته بر روی سیر روند موضوعات، مضامین و ساختار بصری نقاشی ایران در دوره‌های مختلف و وجوه مشترک بسیاری که در آثار این دوره وجود داشته می‌توان گفت نقاشی ایران از دیرباز تا امروز وجوه ثابت و مشترکی داشته است که این وجوه در آثار مختلف تکرار شده یا در دوره‌هایی به حاشیه رفته است، در هر دوره بر اساس دین، سیاست و فرهنگ آن دوره بروز کرده و موضوعات و مضامین جدید در همان شاکله جانشین آثار قبل شده است. مانند مضمون

عنوان مقاله: پیشینه مضامین، موضوعات و ساختار بصری خیالی‌نگاری‌های دوره‌ی قاجار در هنر ایران (با تکیه بر منابع مکتوب)

خیر و شر که در دوره ایران باستان اهورامزدا یا پادشاه نیروی خیر و اهریمن و دشمنان سیاسی نیروی شر بوده‌اند، در دوره‌های اسلامی پیامبران و امامان نیروهای خیر و دشمنان ایشان و ابلیس نیروی شر هستند؛ در اینجا عمل جانشینی صورت پذیرفته است. پس شاید بتوان گفت مضامین، موضوعات و خصوصیات بصری که در دوره‌های مختلف نقاشی ایران بوجود آمده ریشه در اصول نقاشی دوره‌های قبل داشته همچنین هنرمندان هر دوره نیز با اعمال سلاقی و نظریات خود در مسیر آفرینش آثار هنری نیز دخیل بوده‌اند، ونیز حکام هر دوره به اشاعه‌ی سلاقی فردی و قدرت‌نمایی خود پرداخته و باعث ترویج یا منسوخ نمودن هنری خاص شده‌اند. در خصوص وجود روایت‌گری در آثار کار هنرمندان، محدود به دگرگون ساختن صورتهای موجود در نقاشی‌ها، جهت بنا کردن صورتی نو می‌باشد، همچنین روبه‌رو ساختن مخاطب با شیوه تازه‌ای از ارائه فرهنگ موجود است؛ که بعضاً در مضامین و موضوعات نیز اثر خود را بر جای گذارده است و موضوعات، مضامین در نقاشی‌های دوره‌های مختلف بر اساس دین، مذهب و فرهنگ در آن دوره با صورتی متفاوت تکرار شده‌اند. بر این اساس می‌توان گفت، ارائه و رواج خیالی‌نگاری‌ها در دوره قاجار تکرار و یا نفی آثار گذشته و موجود آن دوره نیست، بلکه شیوه ارائه دیگری از سنت نقاشی ایرانی است که طی دوره‌های مختلف به صورت‌های مختلف نمود پیدا کرده است و در دوره قاجار بر اساس سنت نقاشی رایج در آن دروان و با استفاده از ابزار رنگ و رغن و بوم پارچه‌ای و ابزار دیگر، همچنین فرهنگ و مذهب عموم جامعه در دوره قاجار با شکلی جدید گسترش می‌یابد.

بر این اساس شاید بتوان گفت: نقاشی‌هایی که در حال حاضر نقاشی قهوه‌خانه‌ای یا خیالی‌نگاری نام گرفته‌اند، شیوه‌ای خاص از هنر نقاشی و یکی از هنرهای مردمی و با سابقه در جامعه‌ی ایرانی است که از دل سنت‌های ایرانی سر برآورده و بسیار قدیمی تر از آنچه امروز نقاشی قهوه‌خانه‌ای نام گرفته می‌باشد که از نظر خصوصیات فیگوراتیو و مصالح به کار گرفته شده در دوره قاجار به صورتی متفاوت ارائه شده است.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها:

- اسکارچیا، جان روبرتو (۱۳۸۴)، هنر صفوی، زند، قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- باسورث، ک.ا (۱۳۸۱)، تاریخ غزنویان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۳)، جستاری چند در فرهنگ ایران، تهران: فکر روز.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۷)، نقاشی ایران (از دیرباز تا امروز)، تهران: زرین و سیمین.
- پوپ، آرتور ابهام (۱۳۵۵)، هنر ایران در گذشته، حال، آینده، تهران: مدرسه عالی خدمات جهانگردی و اطلاعات.

- پوپ، آرتور ابهام (۱۳۷۷)، سیر و صور نقاشی ایران، ترجمه یعقوب آژند: تهران، مولی.
- تجویدی، اکبر (۱۳۸۶)، نگاهی به هنر نقاشی ایران از آغاز تا سده دهم هجری، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- چوسکی، جمشید کرشاسپ (۱۳۸۷)، ستیز و سازش (زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ی ایران نخستین سده‌های اسلامی)، ترجمه نادر میرسعیدی، تهران: ققنوس.
- خلیلی، ناصر (۱۳۸۳)، گرایش به غرب، تهران: کارنگ.
- دیکانوف، ا.م (۱۳۷۱)، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران: علمی و فرهنگی پیام.
- ذکاء، یحیی (۱۳۵۴)، نگاهی به نگارگری ایران در سده‌های دوازدهم و سیزدهم (گزیده‌ای از نوشته‌ها)، تهران: بی‌تا.
- سیف، هادی (۱۳۶۹)، نقاشی قهوه خانه، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- سیف، هادی (۱۳۹۲)، نقاشی روی کاشی، تهران: سروش.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۷۴)، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: مدیر.
- عنایت الله، رضا (۱۳۶۵)، ایران و ترکان در زمان ساسانیان، تهران: علمی و فرهنگی.
- کن بای، شیلا (۱۳۷۸)، نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، تهران: دانشگاه هنر.
- کن‌بای، شیلا (۱۳۸۶)، عصر طلایی هنر ایران، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.
- گرابار، آگ (۱۳۸۳)، مروری بر نگارگری ایران، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: فرهنگستان هنر.
- گری، بازل (۱۳۵۵)، نگاهی به نگارگری در ایران، ترجمه، فیروز شیروانلو، تهران: توس.
- گیریشمن، رومن (۱۳۵۰)، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- گیرشمن، رومن (۱۳۶۴)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- لوکونین، ولادمیر و آناتولی ایوانف (۱۳۹۱)، نگارگری ایران، ترجمه حسین یآوری و مریم توکلیان، تهران: آذر.
- مارزلف، اولریش و محمدهادی محمدی (۱۳۸۴)، آلبوم شاهنامه: تصویرهای چاپ سنگی شاهنامه فردوسی: تهران، چیستا.
- موتگارت، آنتون (۱۳۸۷)، هنر بین‌النهرین باستان هنر کلاسیک خاور نزدیک، ترجمه زهرا باستی و محمد رحیم صراف، تهران: سمت.

- موسوی، مهرزاد (۱۳۹۰)، جستاری در پیشینه هنر هخامنشی، شیراز: رخسید.
- ولسکی، یوزف (۱۳۸۳)، شاهنشاهی اشکانی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
- هیلن برند، رابرت (۱۳۸۸)، زبان تصویری شاهنامه، ترجمه سید داود طبایی، تهران: فرهنگستان هنر.

مقالات:

- ابراهیمی ناغانی، حسین (پاییز ۱۳۸۶)، "جلوه‌ی شکل انسان در نقاشی دوره ی قاجار"، گلستان هنر، شماره ۹، صص ۸۸-۸۲.
- اشراق، عبدالمجید (مرداد ۱۳۹۲)، "تاریخچه ی نقاشی در ایران از هخامنشیان تا قاجار"، حافظ، شماره ۱۰۴، صص ۹-۱۳.
- افهمی، رضا و پردیس بختیاری (۱۳۹۰)، "هنر ایران عصر قاجار"، ماه هنر، شماره ۱۶۲، صص ۵۷-۵۰.
- افهمی، رضا و علی اکبر مهرجویی (دی ۱۳۸۹)، "نقاشی و نقاشان دوره ی قاجار"، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۸، صص ۳۳-۲۴.
- ایمان پور، محمدتقی و علی یحیایی و زهرا جهان (زمستان ۱۳۹۱)، "بازتاب هنر و اندیشه ی سانسایان در هنر عهد آل بویه: هنر معماری و فلزکاری"، تاریخ نامه ی ایران بعد از اسلام، شماره ۵، صص ۳۳-۲۱.
- آزند، یعقوب (تابستان ۱۳۸۳)، "سنت دیوارنگاری در ایران بعد از اسلام"، فصلنامه هنر، شماره ۶۰، صص ۷۸-۷۲.
- بلوشه، ادگار (۱۳۷۴)، "مکاتب نقاشی در ایران بعد از اسلام"، ترجمه جلال ستاری، هنر و مردم، شماره ۷۳، صص ۷۰-۶۸.
- زنگی، بهنام و محمد کاظم حسنونند (۱۳۸۴)، "نقاشی و نقاشان دوره قاجار"، خیال شرقی، شماره ۱، صص ۱۰۹-۹۲.
- ساریخانی، مجید (۱۳۸۴)، "نقاشی قهوه خانه ای در دوره قاجار"، میراث جاویدان، شماره ۵۰، صص ۱۲۰-۱۱۴.
- سیف، هادی (۱۳۸۷)، "هنرهای تجسمی (پرونده ی نقاشی قهوه خانه):و یاد یاران (نگاهی دیگر گونه به نهضت نقاشی قهوه خانه)"، آینه خیال، شماره ۱۰، صص ۲۱-۱۰.
- فهیمی فر، اصغر و منصور مهرنگار (بهار ۱۳۹۲)، "دیوارنگاری در دوره های ماقبل هخامنشی و هخامنشی"، پژوهش هنر، شماره ۱، صص ۵۰-۴۵.

- کروئیانی، فرناز و ادهم زرغام (۱۳۹۳)، "نقش خیر و شر در شخصیت های آثار حسین قوللر آقاسی"، نگره، شماره ۳۰، صص ۱-۱۸.
- گرابار، آگ (۱۳۸۷)، "تأملی در هنر قاجاری و اهمیت آن"، ترجمه ولی الله کاوسی، گلستان هنر، شماره ۱۴، صص ۹۵-۹۸.
- مارزلف، اولریش (پاییز و زمستان ۱۳۸۷)، "ادبیات عامیانه‌ی فارسی در دوره ی قاجار"، ترجمه عباس امام، فرهنگ مردم، شماره ۲۸ و ۲۷، صص ۹۳-۱۱۷.

منابع لاتین:

- Marzilph, Ulrich (2001), Narrative Illustration in Persian Lithographed Books, Boston: Koln, Brill.
- Bloch, Edgar (1975), Musulman Painting, 12Th- 17Th Century, New York, Haker Art Book.
- Canby, Sheila R (1993), Persian Painting, New York: Thames and Hudson.
- Bazil, Gray (2007), Persian Painting, New York: Skira.

منابع اینترنتی تصاویر:

- <http://bckg.pagesperso-orange.fr/english/penjikent.htm>, 11.3.95, 08:14.
- <http://iranatlas.info/parth/saruk.htm>, 9.3.95, 10:30.
- <http://iranatlas.info/sassanid/tagh%20bostan.htm>, 9.3.95, 12:20.
- <http://iranian-empire.blogfa.com>, 10.3.95, 09:00.
- <http://mashaheeramol.blogfa.com>, 11.3.95, 08:18.
- <http://parsiandej.ir>, 9.3.95, 11:40.
- <http://rasekhoon.net/forum/post/show/1128724/2466214>, 9.3.95, 10:22.
- <http://vista.ir/article/216124>, 11.3.95, 08:25.
- <http://www.bartarinha.ir/fa/news/289214>, 10.3.95, 09:28.
- <http://www.fouman.com/Y/Farsi4-Mani>, 10.3.95, 08:56.
- <http://www.honar200.blogfa.com/post-105.aspx>, 11.3.95, 08:40.
- http://www.ichodoc.ir/p-a/CHANGED/13/HTML/13_10002.HTM, 9.3.95, 11:00.
- <http://www.kojaro.com/2016/1/23/116834/isfahan-chehel-sotoun-palace>, 10.3.95, 09:35.
- <http://www.sistaniha.info/newreply.php>, 11.3.95, 09:00.
- <http://www.wisgoon.com/hashtag>, 09.3.95, 08:30.
- <https://fa.wikipedia.org/wiki>, 10.3.95, 10:12.

References Book

- Scarchea, John Roberto (2005), Safavid art, Zand, Qajar, translation of Yaghoub Ajand, Tehran: Mulli.
- Bosworth, Clifford Edmund (2002), History of Ghaznavids, translation of Hasan Anousheh, Tehran: Amir Kabir.
- Bahar, Mehrdad (1994), A Few Thoughts in Iranian Culture, Tehran: Fekr Ruz.
- Pakbaz, Ruyin (2008), Iranian painting (from ancient times to today), Tehran: Zarrin and Simin.
- Pope, Arthur Abeham (1976), Iranian Art Past, Present, Future, Tehran: High School of Tourism and Information Services.
- Pop, Arthur Abaham (1998), Persian Garter and Drawings, translation by Yaghoub Azhand, Tehran: Mola.
- Tajwidi, Akbar (2007), A look at Iranian art from the beginning to the 10th century, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Chowski, Jamshid Karshasp (2008), Conflict and Contraction (Zoroastrians Defeated and Muslims in the Iranian Society of the First Islamic Centuries), Nader Mirsaidi Translation, Tehran: ghognus.
- Khalili, Naser (2004), Tendency to the West, Tehran: Karang.
- Diakanov, OM (1992), Median History, translation of Karim Keshavarz, Tehran: scientific and cultural message.
- Zaka, Yahya (1975), A look at Iranian painting in the twelfth and thirteenth centuries (selected from the writings), Tehran: Bethlehem.
- Seif, Hadi (1990), Ghahve Khane Painting, Tehran: Cultural Heritage Organization.
- Seif, Hadi (2013), painting on the tile, Tehran: Soroush.
- Shamim, Ali Asghar (1995), Iran during the Qajar Reign, Tehran: Modir.
- Enayatullah, Reza (1986), Iran and Turks during Sasanian, Tehran: scientific and cultural.
- Ken Bay, Sheila (1999), Iranian painting, translation by Mehdi Hosseini, Tehran: Art University.
- Ken Bay, Sheila (2007), Golden Age of Iranian Art, translation by Hasan Afshar, Tehran: Markaz.
- Grabar, Alleg (2004), An overview of Iranian Painting, translated by Mehrdad Vahdati Daneshmand, Tehran: Art Academy.
- Gary, Basel (1976), A Look at Painting in Iran, Translation, Firooz Shirvanloo, Tehran: Toos.
- Ghirshman, Roman (1971), Iranian art during the Persian and Sassanid period, translated by Bahram Farahooshi, Tehran: Translating and Publishing Agency.
- Ghirshman, Roman (1985), Iran from the beginning to Islam, translation by Mohammad Moein, Tehran: Scientific and Cultural Company.
- Loukonin, Vladimir and Anatoly Ivanov (2012), Iranian Painting, translated by Hossein Yavari and Maryam Tavakolian, Tehran: Azar.
- Marzalf, Ulrich and Mohammad Hadi Mohammadi (2005), Shahnameh Album: Lithographic Illustrations of Ferdowsi's Shahnameh, Tehran: Kish.
- Murtgat, Anton (2008), Ancient Mesopotamian Art, Middle Eastern Classical Art, Translated by Zahra Basti and Mohammad Rahim Sarraf, Tehran: Samt.
- Mousavi, Mehrzad (2011), An Investigation into the History of Achaemenid Art, Shiraz.: Rakhshid.
- Voltsky, Jozeph (2004), Monarchy of Ashkani, translation by Morteza Saqebfar, Tehran: Ghognus

- Hillen Brand, Robert (2009), *Shahnameh's Visual Language*, Translated by Seyyed Davood Tabaei, Tehran: Art Academy.

The history of themes, subjects and visual structure of imaginary paintings (Khialinegari) in Iran`s art of Qajar era (According to written documents)

alireza attari^o

masud azarbajejani¹

Hamidreza shairi^v

zeinab hekmat[^]

Abstract

Khialinegari is an expression for describing a kind of narrative painting which has religious, heroic, epic, lyrical and popular content. It spread in Qajar era according to folk art and religious art while was impressed by the tradition of conventional painting of that period. Some of the researchers believe that this kind of painting has created according to necessity and the willing of the people, whilst conserving all the religious and traditional values of the art of Iran. These paintings are full of presentive, thematic bases and visual structures. Although many valuable studies have been done during the years about it, there are lots of undetected aspects of Khialinegari. This article is looking for the answer of this question that "have contents, subjects and visual structures suddenly formed in Qajar`s Khabouialinegari or have they history in Iranian painting?" To answer this question and achieve the background of Khialinegari we try to study the features of a period of visual art of Iran, from the Ancient to Qajar era, for finding the common aspects of it in contents, subjects and visual structures with Khialinegari. It is a fundamental and theoretical research. This study has been executed using descriptive and comparative analysis methods. The results of this research has shown that Qahvehkhaneh`s painting or Khialinegari is a particular style of painting art. It is one of the pop arts with a history in the Iranian society which has emerged from the Iranian traditions. What is known these days as a Qahvehkhaneh painting is Qajar`s version of it that is different in terms of figurative

⁵- assistant professor Art university of Isfahan - Art university of Isfahan – alirezaattari@yahoo.com

⁶- associate professor - Qom – mazarbajejani110@yahoo.com

⁷- full professor -- Tarbiat Modares University -- Tarbiat Modares University – shairi@gmail.com

⁸- student Art university of Isfahan - - Art university of Isfahan – Zeinab.hekmat@yahoo.com

features, contents, material and the slangy subjects belonging to Qajars era, but this kind of painting is very older than Qajar period.

Objectives

Find the answer of this question that "have contents, subjects and visual structures suddenly formed in Qajar`s Khabouialinegari or have they history in Iranian painting?"

Try to study the features of a period of visual art of Iran, from the Ancient to Qajar era, for finding the common aspects of it in contents, subjects and visual structures with Khialinegari.

Questions

Have contents, subjects and visual structures suddenly formed in Qajar`s Khabouialinegari or have they history in Iranian painting?

What are the common aspects of visual art of Iran, from the Ancient to Qajar era in contents, subjects and visual structures with Khialinegari?

Keywords

Khialinegari , Iranian painting, Qajar art, themes, subjects, visual structur

پښتو ښکته علمون انساني و مطالعات فرېښتې
پرتال جامع علمون انساني